

RESSENYES

SALZMAN, MICHÈLE RENÉE. 1990.

On Roman Time. The Codex-Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity.

Berkeley-Los Angeles: University of California Press.

The Transformation of the Classical Heritage, XVII. XXII + 315 p.

Hi ha tres fites importants en l'estudi de l'únic calendari romà il·lustrat que ens ha estat donat a conèixer en el seu conjunt (l'anomenat «Calendari del 354»): 1) Els treballs de Th. Mommsen sobre aquest (fonamentalment «Chronographus anni CCCLIII», *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, vol. IX: *Chronica Minora*, vol. I, Munic, 1981 = Berlín, 1892, p. 13-148). 2) El volum d'Henri Stern, *Le Calendrier de 354. Étude sur son texte et ses illustrations*, París, 1953. 3) Sens dubte, el llibre que ara recensionem.

Els camins que duen al Calendari del 354 són, normalment, diversos (començant per l'interès pel còmput del temps a Roma, seguint per l'estudi de la *mis en page* d'un manuscrit il·lustrat del segle IV i acabant, posem per cas, en la iconografia mateixa del cicle dels mesos que adorna manuscrits, mosaics, frescos, relleus, etc., de l'Imperi Romà), però quan s'hi arriba, difícilment hom pot sostreure's al poder magnètic que desperta la combinació de dades cronològiques diverses amb il·lustracions referents a les diferents èpoques i activitats de l'any romà i a tot allò que, en definitiva, el calendari ens mostra: la vida i els costums (el text

en el seu context) a la Roma de mitjan segle IV dC.

El llibre de Salzman respira aquest magnetisme i, d'una manera sistemàtica en la recerca dels seus objectius, aconsegueix contestar les dues preguntes que l'han dut a escriure'l: 1) quines funcions omple el Calendari del 354? 2) Com reflecteix aquest calendari la societat que va utilitzar-lo?

El llibre s'organitza en tres apartats fonamentals més una àmplia secció d'apèndixs. La primera part estudia el contingut del llibre que incloïa el calendari. La segona fa el mateix, però amb el text del calendari. La tercera passa del que és específic al que és genèric i intenta apropar-nos a una visió de la societat i la religió romanes del segle IV tal i com poden ser enteses a partir del calendari (text i il·lustracions).

La primera part («The Book: the Codex-Calendar of 354», p. 3-60) conté una potser excessivament llarga introducció al contingut que hom pot esperar trobar en un calendari romà, en general, que conclou amb una exposició dels aspectes clau del treball: 1) Salzman utilitza un sistema, encara que senzill, sorprenentment poc utilitzat en els treballs anteriors, a saber, referència, text i

iconografia del calendari amb el context arqueològic i literari que els és cronològicament propi. 2) Per a Salzman, el context que explica els continguts del calendari pot ser buscat (i trobat!) a Roma mateix (lloc on el manuscrit original, l'arquetip, va ser fet i «entregat»). Per tant, l'estudi reflecteix, fins on és possible, el coneixement del calendari en el medi físic que li és més propi i immediat (la ciutat de Roma). 3) El seu sistema li ha permès, però, no només parlar de la pràctica quotidiana de certs rituals pagans a Roma (la celebració dels quals la indica el calendari), sinó estendre l'anàlisi a un intent d'explicació de com s'entén el paganisme a mitjan segle iv a Roma. 4) El coneixement sistemàtic del contingut del calendari li ha permès, en fi, d'escriure un darrer apartat on presenta una brillant anàlisi: a) del món que va produir el calendari. b) del món que l'havia de rebre i utilitzar. En resum, l'estudi de Salzman, partint del «pretext» del «Calendari del 354», permet un coneixement millor de la societat i de la religió romanes tardanes, del paganisme romà, de la relació d'aquest amb el cristianisme puixant i de l'acceptació i assimilació de la cultura clàssica en un ambient cada cop més marcadament cristià.

La segona part del llibre («The Calendar: a Roman Calendar for A.D. 354», p. 63-189) en constitueix la part central i fonamental. S'hi analitzen exhaustivament tant les il·lustracions dels mesos, com el text que acompanyen en el calendari. És important remarcar això perquè, per a nosaltres, aquesta és una de les principals aportacions del llibre en comparació amb els estudis anteriors sobre el tema. Aquí l'autora entén que les il·lustracions van ser pensades i executades per acompanyar, en el conjunt d'un llibre concret, un text que precisava les festes paganes, els festivals populars, els esdeveniments socials i el cicle anual de la terra a Roma. Per tant, les dites il·lustracions estan pensades per ser «llegides», en un format llibre-còdex, en companyia dels textos. Aquest és el punt de vista que adopta Michèle Salzman, i el seu mèrit: veure clar que «the most obvious source for the illus-

trations» és «the text of the Calendar itself» (p. 66). En segona instància, examinant el món contemporani tal i com es reflecteix en el text, es podrà entendre tot plegat encara millor. Volem dir: entenent les il·lustracions del calendari en el context (a més del text) de la ciutat de Roma, que el produeix i l'acull posteriorment.

Els resultats reflecteixen una gran sensibilitat i intel·ligència per part de l'autora: comparant les il·lustracions de les còpies manuscrites del Renaixement amb exemples iconogràfics datables al segle iv i amb cicles temàtics assimilables als dels manuscrits (com, per exemple, els dels mosaics de les estacions, repartits per tot l'Imperi), demostra Salzman que les còpies del Renaixement procedeixen d'una sola còpia carolina, la qual, al seu torn, deriva directament de l'arquetip del segle iv. Per dir-ho ras i curt, estem davant d'una edició crítica que utilitza imatges en comptes de variants textuals per arribar a una conclusió sobre la transmissió.

Malauradament les expectatives aixecades en nosaltres no s'acaben de satisfer, quan l'autora «ataca» el text pròpiament dit. L'anàlisi exhaustiva del text del calendari (p. 116-189) no es concreta en una nova edició crítica, que és el que hauríem desitjat de la perícia i del coneixement directe de les fonts manuscrites de Salzman, sinó en un comentari del text (una descripció resumida en esquemes), molt útil (això sí) per als objectius finals de conèixer millor la societat receptora del calendari (en casos com aquest, el receptor primer —un *Valentinus*, que l'autora identifica amb probabilitat amb un germà de Símmac, *Avianus Valentinus*— és poca cosa més que l'«anècdota» que motiva el naixement de l'obra).

La tercera part del llibre, precisament («The World: Roman Society and Religion and the Codex-Calendar of 354», p. 193-246), neix d'aquest plantejament global de Salzman, quan es pregunta (p. 189) com va reaccionar la classe senatorial romana al nou culte que preferien els emperadors i que s'estava consolidant, com a institució, a Roma.

Els aristòcrates pagans de mitjan segle IV, van enfrontar-se a l'emperador per motius de creença? Com van reaccionar davant d'aquest nou poder que tot ho envaïa? La resposta no té una síntesi fàcil a partir del material estudiat al llibre, però nosaltres ens atreviríem a donar unes paraules clau: convivència i mútua acceptació. El segon gran mèrit de l'estudi de Salzman és que, en aquest darrer apartat, supera clarament els models explicatius de la relació paganisme-cristianisme de la crítica contemporània (basats, en exclusiva, en l'explicació dels punts de conflicte, sobretot polític) i centra el seu model alternatiu en el que ella anomena «accommodation» i «assimilation» (p. 196). Explica (amb el material que li proporciona el calendari, és clar) la Roma de l'època a partir d'una societat on romans pagans i romans cristians conviuen i assimilen mútuament allò que més els interessa dels altres (els pagans es converteixen en acomodaticis d'un model de relació amb el poder que els supera i desborda clarament, mentre que els cristians necessiten assimilar una sèrie de tradicions procedents d'una antiguitat clàssica pagana). Com l'autora mateix diu al final del capítol (p. 231), «in sum, the mid fourth century was a period of accommodation and assimilation in Rome. Pagans and Christians coexisted more or less peacefully».

El llibre té dos complements interessants. El primer d'ells el considerem gairebé imprescindible, atesa la naturalesa de la matèria estudiada: es tracta d'un bon apar-

tat dedicat a la reproducció de les il·lustracions. Amb això l'autora i els editors ens han fet un gran favor perquè les 107 reproduccions contingudes al llibre mostren, no només totes les il·lustracions del calendari del 354, sinó també no pocs paral·lels iconogràfics per a, sobretot, el cicle de les estacions (tan important a la musivària romana!).

El segon complement (voluntat que honora l'autora) recull, en un total de sis apèndixs, aspectes que afecten parcialment el seu estudi. Destaquem aquí només l'I, dedicat als manuscrits i a la seva tradició (molt complet); el II, que recull un magnífic dossier on es troben els cicles més importants sobre els mesos romans dins de l'Imperi (peces i lloc d'on provenen, a més de cronologia i bibliografia), i el IV, on recull el text dels dístics que acompanyen el «Calendari del 354» (editats per Riese, a *Anth. Lat.*, vol. 1.2, Leipzig, 1906, n. 665), tot i que no es tracta pròpiament d'una nova edició crítica (recull només les diferents variants, però sense raonar un criteri filològic seu, propi). El llibre acaba amb un completíssim índex general, a més d'un índex molt útil de matèries il·lustrades.

Sens dubte, i a pesar d'alguna mancança ja indicada, a partir d'ara podem dir que, per al «Calendari del 354», primer fou Mommsen, després Stern i al final («last but not least»), l'autora d'aquest llibre, Michèle Renée Salzman.

Joan Gómez Pallarès

Excerpta Philologica. Antonio Holgado Redondo Sacra. I.1. y I.2. Excerpta Philologica. Revista de Filología Griega y Latina de la Universidad de Cádiz. Cádiz: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 1991. 816 p.

Saludamos aquí el nacimiento de una nueva revista de filología clásica, *Excerpta Philologica*, fruto necesario y previsible de la magnífica actividad que en los últimos años vienen realizando las áreas de Filología Griega y Latina de la Universidad de Cádiz. Se trata felizmente de un ejemplo más de la vigencia,

contra viento y marea, de nuestras disciplinas, de otra demostración de que las nuevas generaciones de filólogos están dispuestas, no sólo a mantener, sino también a desarrollar y engrandecer nuestros estudios clásicos.

Las circunstancias de este nacimiento no pueden ser, por otra parte, ni más justas ni